

deel te nemen aan een regering die een semi-autoritair corporatief bestel zou vestigen. Maar de positie van de leider De Clercq was versterkt door de triomf, en hij belette zulk een afwijking van de anti-Belgische en dictatoriale partijlijn, een afwijking die een scheuring zou veroorzaakt hebben.

Bijna de helft van het boek handelt over de bezettingsjaren. In mei 1940 deed de leider, zonder verzet van de 'gematigden', de greep naar de macht. Maar de bezetter besloot ten laatste in juli dat hij het VNV, dat hem te Vlaams en te conservatief was, slechts tijdelijk zou gebruiken in afwachting dat hij nationaal-socialisten zou gekweekt hebben die in het Germaanse rijk wilden intreden. De steeds verder gaande nazificering en andere toegevingen van de partij konden daaraan niets veranderen. Dat leidde vanaf de lente van 1941 tot een groeiende crisis in haar rangen.

Het kat en muis-spel van de bezetter met het VNV was al uitvoerig beschreven door A. de Jonghe onder de veel te beperkte titel *De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel*, in de delen 3 (1974) tot 8 (1984) van de 'Bijdragen tot de geschiedenis van de tweede wereldoorlog'. De Wever heeft daar geen belangrijke nieuwe gegevens aan kunnen toevoegen. Dat heeft hem allicht in de verleiding gebracht om veel waarde te hechten aan een lijvige onuitgegeven 'studie' van Elias 'Het Vlaams-nationalisme in de tweede wereldoorlog'. Het ligt voor de hand dat deze memoires van de ter dood veroordeelde opvolger van de in oktober 1942 overleden De Clercq weinig betrouwbaar zijn. Ze werden zonder documenten opgesteld vijftientig of meer jaren na de feiten. Ze konden ook niets anders zijn dan een zelfverdediging van degene die verantwoordelijk was voor de tijdelijke vernietiging van het Vlaams-nationalisme en van de rampen die over de aanhangers ervan waren gekomen. De Wever staat er niet kritiekloos tegenover, maar hecht er mijns inziens toch al te dikwijls geloof aan. Zoals wanneer hij bijtreedt wat mijns inziens een nationalistische mythe is, dat Elias in augustus 1943 'radicaal elke samenwerking afbrak met de SS-instanties. Het is een uniek feit in de Europese bezettings-geschiedenis'. Ik heb dit en andere punten bediscussieerd in *Wetenschappelijke Tijdingen*, LIII (1994) 179-189.

Deze meningsverschillen beletten niet dat ik opgetogen ben over deze in vele opzichten exhaustieve studie. De Wever is een vruchtbaar auteur van wie we nog veel te verwachten hebben.

L. Wils

J. Ridderbos, *Strijd op twee fronten. Schilderen de gereformeerde 'elite' in de jaren 1933-1945 tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein*, I, II (Dissertatie Vrije universiteit Amsterdam 1994; Kampen: Kok, 1994, xxiii + 424 blz., en xi + 458 blz., f149,-, ISBN 90 242 8149 0 (I), ISBN 90 242 8292 6 (II), ISBN 90 242 8294 2 (I en II)).

Hoofdpersoon van dit boek is de Kamper theoloog prof. dr. Klaas Schilder, maar om het juiste perspectief te kunnen aanbrengen vergelijkt Ridderbos hem met de gereformeerde 'elite'. Met 'gereformeerde elite' bedoelt de auteur de top van de Gereformeerde Kerken in Nederland, het grootste zich gereformeerd noemende kerkgenootschap. Uitvoerig beschrijft Ridderbos de standpunten die Schilderen de (rest van de) gereformeerde elite hebben ingenomen tegenover het nationaal-socialisme en de bezettingspolitiek van de Duitsers. Die beschrijving begint niet in mei 1940, maar in 1933, want de schrijver meent terecht dat men, door de voorgeschiedenis erbij te betrekken, beter zicht kan krijgen op tijdens de bezetting gemaakte keuzes.

Vóór mei 1940 speelde Schilder een hoofdrol in de bestrijding van het nationaal-socialisme door de gereformeerde kerken; hij was de drijvende kracht achter het synodebesluit van 1936, waarbij de gereformeerde beginselen onverenigbaar werden verklaard met die van de NSB (maar ook met die van de principiële-antimilitaristische Christelijk-Democratische Unie). Leden van de gereformeerde kerken die deze beginselen uitdroegen zouden krachtens dit synodebesluit door hun kerkeraad vermaand moeten worden, waarna eventueel nog verdere trappen van kerkelijk tucht konden volgen. Ridderbos behandelt gedetailleerd de totstandkoming van dit synodebesluit. Een duidelijke beoordeling ervan treffen we in eerste instantie echter niet aan; pas in zijn 'nabeschouwing' blijkt dat hij de gereformeerde bestrijding van de NSB mede ingegeven acht door politieke factoren, in casu de verbondenheid van de gereformeerde kerken met Colijns ARP (II, 407).

Uiteraard vormen de meidagen van 1940 ook voor Ridderbos een belangrijke cesuur; toch legt hij niet daar de scheiding tussen zijn deel I en deel II, maar bij Schilders vrijlating uit Duitse gevangenschap begin december 1940. Schilder was namelijk eind augustus van dat jaar gearresteerd op grond van de felle wijze waarop hij in zijn kerkelijk weekblad *De reformatie* stelling genomen had tegen de pretenties van de NSB. Ook had Schilder vanaf het begin van de bezetting benadrukt dat de wettige Nederlandse overheid in Londen zetelde. Wel liet hij dit gepaard gaan met een oproep om, op grond van het landoorlogreglement, de bezetter in principe te gehoorzamen. Maar omdat Seyss-Inquart gezegd had dat hij de Nederlandse instellingen wilde respecteren, was er volgens Schilder geen enkele reden om voor het aanmatigend optreden van de NSB opzij te gaan. Gewapend verzet — overigens in deze zeer vroege periode van de bezetting nog een theoretische aangelegenheid — werd door Schilder afgewezen.

Schilders principiële stellingname tegen de Nederlandse nationaal-socialisten stond in scherp contrast tot de verregaande aanpassing aan de nieuwe omstandigheden waarvoor de emeritus-hoogleraar van de VU dr. H. H. Kuyper in zijn weekblad *De Heraut* pleitte. Als voorzitter van het deputaatschap voor de correspondentie met de hoge overheid, dat namens de gereformeerde kerken het contact onderhield met de Nederlandse en de Duitse autoriteiten, nam deze Kuyper (zoon van de grote Abraham) tijdens de bezetting een centrale positie in. In deze studie zijn Schilderen H. H. Kuyper de grote tegenspelers, waarbij persoonlijke en theologische tegenstellingen, en meningsverschillen over de tegen de bezetter en zijn Nederlandse helpers aan te nemen houding een zeer complex geheel vormen.

'Schilder's strijd tegen het nationaal-socialisme, de Duitse bezetter en de Nederlandse collaborateurs vormt het zwaartepunt van deze studie' (I, xvi). Dat klopt, maar de titel belooft meer, namelijk een strijd op twee fronten: behalve de strijd tegen het nationaal-socialisme ook de strijd op kerkelijk terrein binnen de gereformeerde kerken. Hier moet de wezenlijke kritiek op Ridderbos' boek beginnen. Want zeker krijgt die binnen-kerkelijke strijd aandacht, doch uitsluitend wat ik zou willen noemen de uitwendige, organisatorische kant ervan. In 1936 besloot de gereformeerde synode een deputaatschap in te stellen dat de zogenoemde 'leergeschillen' moest onderzoeken. Dit zou het begin worden van een mede door de oorlogsomstandigheden uiterst langgerekte procedure, die zou uitlopen op Schilders schorsing door de synode in maart 1944. Schilderen zijn medestanders maakten zich daarop vrij van het 'synodale juk' en stichtten de Gereformeerde Kerken in Nederland (Vrijgemaakt). Waar het nu om gaat is dat nergens in het boek systematisch uiteengezet wordt wat deze 'leergeschillen' inhielden. Blijkbaar acht Ridderbos die niet wezenlijk, want in zijn conclusie schrijft hij: 'Ten diepste ging het in de kerkelijke strijd om een conflict tussen enerzijds Schilder en anderzijds Kuyper en [prof. dr. V.] Hepp. Achtertheologische discussies ging een ander conflict schuil'. De beide VU-hoogleraren zouden de aanvankelijk gematigde kritiek van Schilder op bepaalde theologische

concepties van Abraham Kuyper als bedreigend hebben ervaren, omdat zij het als hun taak beschouwden diens theologie ongeschonden door te geven; Schilder zou de VU-hoogleraren hebben gewantouwd omdat zij voorrechten wilden ontlenen aan het feit dat zij tot een bepaalde groep behoorden (II, 418).

Slechts uit deel II, 269, noot 133 wordt duidelijk over welke theologische strijdpunten de gereformeerde hoogleraren en vervolgens ook het kerkvolk het oneens waren: 'algemene genade, genade-verbond en zelfonderzoek, onsterfelijkheid van de ziel en de beide naturen van Christus', waaraan dan nog de pluriformiteit van de kerk moet worden toegevoegd. Ook al zou Ridderbos gelijk hebben met zijn stelling dat het in laatste instantie niet om deze kwesties ging, dan nog zal men om het kerkelijk conflict te kunnen begrijpen op zijn minst moeten weten wat deze begrippen inhielden en welke standpunten door elk van beide partijen daarover (globaal) ingenomen werden. Daarover echter geen woord. Door van het kerkelijk conflict alleen de procedurele kant te laten zien, maakt Ridderbos dit niet ten volle duidelijk, en moet hij ook tekort schieten in zijn beantwoording van de vraag hoe kerkelijke en politieke strijd elkaar wederzijds hebben beïnvloed.

Is men bereid dit tekort voor lief te nemen, dan is er in deze studie veel te vinden en te waarderen. Hoewel theoloog van opleiding leidt Ridderbos zijn lezer met vaste hand door het terrein van de politieke geschiedenis. Slechts op een enkel punt ben ik het niet met zijn interpretatie eens. Wanneer Schilder zich in een preek uit juli 1942 — de laatste door hem gehouden voor hij, na een nieuwe poging hem te arresteren, voor lange tijd onderdook — behalve tegen rassenstrijd en klassenstrijd ook tegen de 'seksen-strijd' keert, meent Ridderbos dat Schilder het oog heeft op de nationaal-socialistische verheerlijking van het moederschap (II, 275). 'Seks-strijd' was echter de in die tijd gangbare benaming voor de strijd van de vrouwenbeweging en de reactie daarop; zo min als men strijd diende te voeren op grond van verschil in ras of sociaal-economische positie, zo min behoorde men dat volgens Schilder te doen op grond van verschil in geslacht. Deze kritische noot doet echter niets af aan de algemene waardering voor het politieke gedeelte van Ridderbos' studie; ons beeld van de houding van de gereformeerde kerken tegenover het nationaal-socialisme is er in belangrijke mate door aangevuld en verfijnd.

H. J. Langeveld

F. Seberechts, *Ieder zijn zwarte. Verzet, collaboratie en repressie* (Historische reeks Davidsfonds XV; Leuven: Davidsfonds, Gent: Perspectief uitgaven, 1994, 221 blz., ISBN 90 6152 839 9 (Davidsfonds), ISBN 90 800635 6 8 (Perspectief)).

De laatste jaren kwam een ware literatuurstroom op gang over België tijdens de tweede wereldoorlog en de naoorlogse periode. Het trauma van de oorlogsjaren en de nasleep ervan was voor velen al langer een blijvende inspiratiebron om voor het eigen historische gelijk op te komen. Binnen de politieke cultuur van België — vooral van Vlaanderen — interfereerde het beeld van de tweede wereldoorlog regelmatig in het politieke debat over 'repressie' en 'amnestie'. De herdenking van de bevrijding van België in september 1944 heeft al meer aanleiding gegeven tot erg tegenstrijdige reacties. Voor de grote meerderheid is dit een moment waarop het einde van de oorlog en de overwinning op een misdadig regime wordt herdacht. Door een kleine, maar spraakmakende minderheid wordt de herinnering levend gehouden aan wat beschouwd wordt als een langdurige periode van onrechtvaardige bestraffing en zuivering.